

տաքերըդ հարցի, — չհասկանալ ինչո՞ւմ պէտք էր իսկապէս կայանար հայկական յեղափոխութեան այդ բնական հետեւանքի գերը :

Բնական գիտութիւններէ մէջ մենք կարող ենք բաւականաւ ցոյց տալով միայն պատճառները, իսկ պատմական—մարդկային անցքերի մէջ, այսինքն անցքերի որոնք միայն հոգեբանական աշխարհում են երեւան գալիս, երեւոյթներէ ծնունդը ցոյց տալով, մենք դեռ չենք ապացուցանում այդ երեւոյթի անհրաժեշտութիւնը եւ խելացիութիւնը : Երեւոյթի մեծ մասը մնում է մեզ համար անբացատրելի, եւ մենք չենք իմանում ինչ է եղել նորա նպատակը : Անշուշտ հոգեբանական աշխարհում («ինչո՞ւ») հարցը նշանակում է աւելի — («ինչ բանի համար» քան թէ «ինչ պատճառով») :

Ուրեմն, նոյնպէս եւ Հնչակեան եւ Դրօշակեան կազմակերպութիւնները երեւան են եկել՝ ոչ միայն ինչպէս «բնական հետեւանք» այլ եւ դիվաւարական պարզ որոշ պաշտօնով եւ շուրջապատով : Անշուշտ : Այստեղից հարց է ծագում—ինչպէս է կատարել այդ օրգանը իր դերը՝ իր որոշ նպատակը իրագործելու համար, ո՞րքան նպատակալարմար է եղել իր գործունէութիւնը :

Ահա, իմ կարծիքով, այն տեսակէտը, որով պէտք է ղեկավարուել՝ մեր յեղափոխութիւնը քննադատելու ժամանակ : Բայց նախ եւ առաջ հարկաւոր է միշտ աչքի առաջ ունենալ հետեւեալ սկզբունքները, որոնց արձամարկելը առհասարակ ու է զննադատութիւն անկարելի է դարձնում :

ա. Զխառնել անձերի եւ գործերի քննադատութիւնները միմեանց հետ :

բ. Հայրենասիրութիւնը, պղնձութիւնը եւ ճշմարտութիւնը չկեղծողնայնեւ («Նշողնում») եւ «Ժընեւում», այսինքն չկարծել որ «Հնչակեան կամ «Դրօշակեան» լինելը *conditio sine qua non* է այդ յատկութիւններն ունենալու» եւ վերջապէս :

գ. Նպատակների եւ միջոցների քննադատութեան ընթացքում չղեկավարուել սեպհական ձգտումներով եւ ճաշակներով :

Այս երեք կէտերում մեր յեղափոխականները մեղանշում են բաւականին չափով :

ԳԵՌՐԻ ՄՆԵՐԻՔ-ԿԱՐԱԳԻՆՈՋԵԱՆ

Բերլին

ՊԱՏՐԻԱՐԿԻՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Սեպտեմբեր 14 թուականով Պոլսէն հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ՝ «Հայոց պատերազմը Սուլթանին յանձնած է մեծոքանքով մը հայ ժողովրդին անհաղործելի կացութեան վրայ, եւ պնդած է որ բարուղում մը կատարուի : Պատերազմը բերանացի աւելցուցած է որ իր ազգին առջեւ վարկաբեկեղած է ինքը, եւ եթէ Սուլթանը մերժէ խնդրուած բաները շնորհել, ինքը եւ Ազգային Ժողովը որոշած են իրենց հրաժարականը տալ» :

Օրմանեան այս որոշումը տալ տարկուած է իրան ժողովին ճնշմանը սակ (ինչպէս մեզ կը հաղորդեն Պոլսէն), եւ ասի պարզապէս արդիւնքն է արտասահմանի Հայութեան արտաշայտած միահամուռ բողոքին :

Սուլթանին համար դժուար պիտի չլըլայ ըմբռնել որ Օրմանեանին հրաժարականը պղտիկ կատակերգութիւն մըն է որ իրեն նպատակ ունի հայ ժողովրդին բերանը գոցել, եւ մէկ երկու անուշ-լիզու խոստումներով պիտի հրաւիրէ զայն իր աթոռին վրան նորէն հանգիստ տեղաւորուելու :

Ասի միայն մեր տպաւորութիւնը չէ : Թաւր, որ թեթեւ լրագրի համբաւ չունի, միեւնոյն խորհրդածութիւնները կը ներկայացնէ շատ կարեւոր խմբագրականի մը մէջ, ուր մեր Բոջանան բարեկամը Օրմանեանին հոգեբանութիւնը կը վերլուծէ եւ միանգամայն այդ առթիւ հայ ժողովրդին արդի կացութիւնը կը պատկերացնէ թափանցանք ըմբռնողութեամբ մը եւ անկեղծ յուզումով մը : Կը թարգմանիք այստեղ այդ յօդուածը, որ իր ազդեցութիւնը պիտի ունենայ Նըլտըզ-Քէօշիկի մէջ եւ ինչպէս Գում-Քափու :

«Թէպէտ հանրային կարծիքը կը սկսի վարժուիլ հրաժարականի մատուցման ու մերժման այն փոքրիկ կատակերգութեան ոգուն մէջ կը սահմանափակուի այս վայրկեանին Սուլթանին եւ Հայոց Պատերազմին տակերան յաւրաքերութիւնները, կարեւոր է սակայն ուշադրութիւն հրաւիրել նոր միջադէպին վրայ որ Գում-Քափուի եւ Նըլտըզ-Քէօշիկի միջեւ այս օրերս պայթած է Օրմանեան սրբազանը կ'ուզէ, կ'ըսեն, այս անգամ շատ անկեղծօրէն եւ նոյն իսկ ստեղծել ժողովը՝ վերադառնալ այն հանգստեանը, ուրկից թիրեւս հիմա կը փա-

փաթիլ որ երբեք դուրս ելած չըլլար. ժողովը, միաձայնութեամբ, որոշած է ինքն ալ միեւնոյն ընթացքը բռնել :

Յայտնապէս ճշմարիտ տաղնապ մըն է որ կը սկսի : Եւ ասի երեւան կողմայ ախպիսի աւտին մը ուր Հայոց պատրիարքը Սուլթան Ապալիւ-Համիտին երախտագիտութեամբ ազատական իրաւունքներ ստացած է : 25^օ որ յանձն առած էր Լա Հէի դեսպանատնիւրդին ուղղել , Հայեւրու եւ Երիտասարդ Թուրքերու պահանջմանցը հանդէպ զղուշացնելու համար վեհանձն մղումներու արդէն քիչ ենթակայ եղող դիւանագիտութիւն մը, իսլամիստներու տրուած բարի վարուց տեսակ մը վկայական եւ ժպիւրի հաւաստումը թէ Անատուրի մէջ կարգապահութիւնը վերահաս տատուած է եւ թէ այն տեղ գտնուող ժողովուրդները գոհ են :

«Այսպիսի ընթացք մը թերեւս նպատակած է Օրմանեան սրբազանին հանգստեան ծարաւը սատակացնելու՝ ամօթի զգացման մը ետքը-համը եւ սիրտ-խառնուրը ձգելով իրեն , բայց ասի իր վեհապետին երախտագիտութեամբ ազատութեամբ ըլլալու էր , երբէ վեհապետները ընդհանրապէս , եւ Սուլթան Համիտին ի մասնաւորի , սրտի անկախութիւնը գոհէ քաղաքական առաքնութեան մը կարգն անցուցած չըլլային :

«Ինչ ալ ըլլայ , այս կէս-վարչական , կէս-եկեղեցական վէճերը ախպիսի անհանդուրժելի կացութեան մը յանգած են որ Հայոց կրօնական եւ ազգային իշխանութիւնները պարտք համարած են իրենց հրաժարականները լաւ տուցանել :

«Կարելի թէ վերսկսումը այն կեղծքանքն , որոնց զոհ են Հայաստանի զբաղող բնակիչները , այս ընթացքը բռնելու մը-զող շարժառիթներուն մէջ իր բաժինն ունեցած ըլլայ , թէպէտ անուղղակի ու լռելիայն , Ամենէն խուփիչ լուրերը կը շարունակեն հասնիլ այդ ա՛յնքան հարուստեակ աղքատը-նակութեանց կացութեանը վրայ : Քրիստոք , իրենց անպատիժ մնալէն քաջալերուած , կ'երեւայ թէ նորէն սկսել են Հայերուն վրայ յարակիլ : Նորէն ջարդեր տեղի ունեցել են , դեռ ցանցաւ , առ ասժա՛մ , Փոխանակ պաշտպանելու դժբաղդ բեկորները ցեղի մը որ այնքան տառապեալ , թուրք իշխանութիւնները , մասնաւորապէս Ատանայի , Տիարպէփիլի , Պիթլիսի գաւառներուն մէջ , որբանոցները գոցելէ եւ որբերը վտարելէ յետոյ , հիւսմ կ'երեւայ թէ

փակուել մնացել են բացարձակ ձեռնպահութեան մը մէջ , որմէ հրեմնի դուրս կ'ելլեն՝ միմիայն իրենց վարչութեանը տակ գտնուող ժողովրդին նոր անարդարութիւն մը գործելու համար :

«Այս բանքը պէտք է որ դիտուեն , ոչ միայն որպէսզի եւրոպայն իր պատասխանատուութիւնը չափէ՝ ձգելէ առաջ որ կրկնուին-ծնթէ՛ այդ վայրժակողութիւնը պիտի իրագործուի , — Հայաստանի առաջին կոտորածներուն արհաւիրքները , այլ նաեւ որպէսզի հանրային կարծիքը ամբողջովին չզրաւուի նեւթական շահերու մտահոգութեամբն ու Ասիական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն վերաբերեալ առաւել կամ նուազ նպատակաւ դաշնագրութեանց բանակցութեամբը , Ձեռք դիտել թէ Պատրիարքն ու Ազգային ժողովը համարձակած են երկնք տակնարկութիւն մը ընել տեսակ մը իրողութիւններու , որոնք չափազանց ծանօթ են Պոլսոյ մէջ եւ մոզերը կը դադեցնեն :

«Ամէն պարագայի մէջ , հաւանական չի թուի որ Սուլթանը տրամադիր ըլլայ ո՛չ ընդունիլ տաղնապ մը ինչպէս այն զոր յոսաւ պիտի բերէր Օրմանեան սրբազանի եւ իր ժողովուրդականներուն հրաժարումը , ո՛չ ալ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել որպէսզի պատրիարքին դժգոհութեան շարժառիթները ջնջուին եւ Հայերուն մնացորդը քիչ մը ազատութիւն վայելէ : Այս վերջին կէտին վրայ ոչ ոք արդէն ո եւ է յոյսով ինքզինքը կը խաբէր , — բայց ի թերեւս անոնցմէ որոնք շա՛ռ ունին վտանգութիւն մը կեղծելու դր ամէն բան կը հերքէ : Գալով առաջին կէտին , Ապտիւլ-Հաւմիտ իր ձգձգումի սիրական միջոցներէն մէկուն դիմած է : Հրաժարականը միտած է եւ յանձնախու մը մը կազմած , որ կը բաղկանայ աւմենարարձը աստիճանով երկու Թուրք եւ համաւաւոր հայ փաշա Արթին Տատեանէն , նպատակ ունենալով քննել այն գանդաւորները զոր կը ներկայացնեն Պատրիարքն եւ ժողովականները , եւ համաձայնութեան մը հիւմունքը փնտռել :

«Անոնց համար որ քիչի մը ծանօթ են Թուրքիոյ գործերուն ընթացքին , թաղուած գործ մըն է աս : Գիտենք թէ այդ քննութիւնները ի՛նչ կ'արձուի եւ ի՛նչ արդեւեք կուտան : Այն մարդիկը որոնց այս պաշտօնը յանձնուած է , իրենց տիրոջը միտքը կէս-խօսքով կը հասկընան : Արթին Փաշա Տատեանը չէ որ պիտի պատուէ այն քողերը որոնց տակ հաճոյակատար

կերպով կը ծածկեն իր ժողովրդին ցաւերը եւ եւ որ առնաբար ձեռք պիտի առնէ ազգային դատը՝ փոխարինութեան, դատապարտութեան եւ վերանորոգման խօսքեր արտասանելով։ Տեղեկագիր մը աւելի պիտի գտնուէ—թեւրեւս—Բարձրագոյն Դրան զեւանստան մէջ։ Պատրիարքն ու ժողովը անգամ մը եւս պիտի յանձն առնեն որ քաղցրօրէն զերենք բռնադատեն պաշտօնի վրայ մնալու։ Ապահովապէս այսպիսի միջոցներով չէ որ ցաւապին չայառտանը պիտի զազրի նահատակուելէ եւ տարաբազդ թուրքիան քիչ մը խաղաղութիւն, կարգապահութիւն ու ապահովութիւն պիտի վերագտնէ»։ (ԹԱՆ, 18 սեպտ. 1899)

Թանկ այս յօդուածը տեսակ մը հանդիսաւոր դատաւանական է Օրմանեանին համար։ Մենք որ ամենէն կարծի որակումովը մատնանիչ ըրինք Օրմանեանին անկումը, առանց տխրութեան չէ սակայն որ հիմա այս իրողութիւնը կը հաստատենք։ Օրմանեան մեր ամենէն հմուտ, ամենէն կազմուած եկեղեցականներէն մէկն էր, գործունէ, եռանդուն, կենսաւոր, ունեցած էր, ճարպիկ ու բեղուն մտքի մը ապացոյցները տուած էր, եւ ազգը մեծ յոյսեր դրած էր իր վրայ։ Օրմանեան պէտք չէ զարմանայ տեսնելով ընդհանուր զայրոյթը որ իրեն դէմ կը պոռթկայ։ յայդ զայրոյթը այնքան մեծ է որքան մեծ էին իր վրայ դրուած յոյսերը եւ որքան դառն եղաւ յուսախաբութիւնը։ Օրմանեան իր ճարպիկութիւնը գործածեց ազգը խաբելու։ Թանկ խմբագրականը թերեւս յաջողի տալ իրեն նշգրիտ զգացումը այն զիրարին զոր իր ընթացքով ունի այլ եւս ոչ միայն հայ ազգին, այլ ամբողջ եւրոպայի, ու Պատմութեան առջեւ։ Օրմանեան, որուն քով ոչ ուշիւթութիւնն է եւ ոչ փառասիրութիւնը որ կը պակսի, պիտի մտածէ՝ վերջապէս թէ Սուլթաններու բոլոր ոսկերիքն ու շքանշանները չեն կրնար դարմանիլ բարոյական այսպիսի խռոշ անանկութիւն մը, եւ թէ, նոյն իսկ զեւանսագիտական լեզուով խօսելով, ճարպիկութիւններուն ամենէն ճարպիկը անկեղծ ու պարկեշտ ըլլալն է նորէն։ Բայց Լա Հէի հետադրէն յետոյ զոր Օրմանեան կրնար չքանչեւ զոր միմիայն Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար քաշած է, —աններելի միամտութիւն մը պիտի ըլլար ու եւ է յոյս պահել։

ՊԱՆՏԱՍԻ ԵՐԿԱՍ ՈՒՂԻՆ

—o—

Թանկ սեպտեմբեր 14ի թուոյն մէջ Պոլսոյ թղթակիցը կ'իմացնէ թէ Պաղտատի երկաթ թուղիին արտօնութիւնը խնդրող հինգ ընկերութիւններէն երեքը քաջուեր են արդէն, եւ «գործին վրայ իրականապէս լուրջ երկու ծրագիր կը մնայ միայն»։ Մին, Անատոլիոյ երկաթ թուղիին ընկերութեանը՝ Գերմանեան Պանքային եւ Օսմանեան Պանքայի իււմարին հովանաւորութեան տակ, «միւս» Պ. է. Բեխնիւնը, անգլիական հզօր սնտիքայի մը հոս վանաւորութեանը տակ։ Այն տարիները զոր երկու մրցակիցներն իրենց յաջողման համար կը գործածեն, շատ զօրաւոր են։ Ուստի, խուսափելու համար քաղաքէ մը որ երկուքին համար ալ վնասակար կրնայ ըլլալ, ծրագրած են ձուլում մը գոյացնել հետեւեալ համիմատութիւններով, 42 (1) Գերմանացւոց, 38 (1) Անգլիացւոց, 20 (1) Պարսկացւոց։ Դեռ կարելի է բնիկ թէ այս ծրագիրը ո'ր աստիճան մարմին առած է, բայց սա ասոց չէ որ, եթէ յաջողի, լաւագոյն լուծումը կ'ըլլայ զոր կարելի է երազել։ Սուլթանին էլ իրօք կը փափաքի, ինչպէս կը հաւատան, իր Պաղտատի երկաթուղին ունենալ, այլ եւս ու եւ է պատահաւ շուրջ հաւանութիւնը մերժելու, որովհետեւ չի կրնար յուսալ երբեք որ թուրքիոյ ի սպաս դրամազուլաններու այնքան վիթխարի ընկերակցութիւն մը կրնայ գտնել որքան այս գերման-անգլո-ֆրանսական երկրեակը»։

Ամենակարեւոր իրողութիւն մըն է ասի։ Եւ այն օրը որ այս ծրագիրը իրականութիւն դառնայ, Փոքր-Ասիոյ բաղդը մօտեցած կ'ըլլայ արմատական որոյման մը։ Արեւմտեան Նւրուպային յաղթանակն է այդ՝ Ռուսիոյ դարաւոր յատակազմին դէմ։ Պիտի տեսնենք թէ Ռուսիա ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ այս իրողութեան առջեւ։ Երկաթուղիները երկրին եւրոպացւոյն պիտի չեչտեն եւ խաղաղութեան, ապահովութեան պայմանները պիտի բազմապատկեն, եւ այդ տեսակէտով կարելի է Հայոց կացութիւնը համար բարեւոքման հաւանականութիւններ տեսնել կատարման մէջ այդ ղէպքին որ պատմական ահապին նշանակութիւն պիտի ունենայ, եւ որուն իրադրութեանը ամենամեծ ստատարը հայ ժողովրդին թափած արիւնք եղած պիտի ըլլայ։ Այս խնդրոյն վրայ Ամենիսի յաջորդ թուով պիտի հրատարակենք մանրամասն յօդուած մը։

